

An Elucidation of How Ethics is Interlinked with Beliefs and Acts of Worship from the Perspective of Qur'anic and Hadith Teachings

Fatemeh Karimi Farshad ¹
Mohammad Etrat Doust ²

Abstract

In the contemporary world, the conjunction between ethics, beliefs, and acts of worship is regarded as a fundamental and undeniable necessity in understanding religion. However, a crucial question arises: How do ethical behaviors influence the form and content of human acts of worship and beliefs, and how can the relationship between acts of worship and ethical principles be analyzed in the process of human spiritual growth? To address this issue, the present study employs a "Thematic Analysis" method to systematically examine Qur'anic verses and the narrations of the Infallibles. It investigates the mutual influence of beliefs and acts of worship in both individual and social ethical domains. To avoid excessive breadth, the statistical population of the study is limited to Qur'anic verses, narrations, and the views of Ayatollah Javadi Amoli. The findings indicate that, from the perspective of Qur'anic and narrative teachings, the most important factor in establishing a healthy, successful, and purposeful society is the simultaneous and harmonious utilization of beliefs, acts of worship, and ethics. None of these elements alone can create an ideal and desirable society. Thus, ethics alone, acts of worship in the absence of ethics, or beliefs without ethics will not have the necessary impact on society. Therefore, there is a profound connection between ethical behaviors, beliefs, and the extent of individuals' acts of worship, which must be given greater attention in educational and social planning.

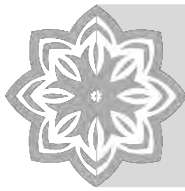
Keywords: Ethics, Religious Beliefs, Worship, Impact of Worship on Ethics, Impact of Beliefs on Ethics.

Citation: Karimi Farshad, F., Etrat Doust, M. (2025). "An Elucidation of How Ethics is Interlinked with Beliefs and Acts of Worship from the Perspective of Qur'anic and Hadith Teachings". *Hadith-based Qur'anic Research*, 1 (2), 4-23. (In Persian)

* Received: 2025/05/13, Revised: 2025/07/14, Accepted: 2025/07/15.

1. Master's student in Qur'an and Hadith Sciences, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran. Corresponding Author Email: Fatemehkarimifarshad@gmail.com.

2. Associate Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran. Email: Etratdoost@sru.ac.ir.

تبیین چگونگی اقتران اخلاق با عقاید و عبادات از منظر آموزه‌های قرآنی و روایی

فاطمه کریمی فرشاد^۱

محمد عترت دوست^۲

چکیده

در دنیای معاصر، اقتران میان اخلاق، اعتقادات و عبادات به عنوان یک ضرورت اساسی و غیرقابل انکار در فهم دین مطرح است. اما در این میان پرسش مهم و اساسی این است که رفتارهای اخلاقی بر صورت و محتوای عبادات و اعتقادات انسانی چگونه تأثیرگذار بوده و رابطه بین عبادات و اصول اخلاقی در فرآیند رشد معنوی انسان‌ها چگونه قابل تحلیل است. به منظور پاسخگویی به این مسئله، در پژوهش حاضر تلاش شده است با استفاده از روش «تحلیل مضمون»، به مطالعه روشمند آیات قرآن و روایات معصومان علیهم السلام پرداخته و در دو بخش اعتقادات و عبادات، چگونگی تأثیر متقابل این مسائل در حوزه‌های اخلاق فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد. به دلیل پرهیز از گسترده‌ی مباحث نیز جامعه آماری تحقیق صرفاً آیات، روایات و نظرات آیت الله جوادی آملی در نظر گرفته شده است. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که از منظر آموزه‌های قرآنی و روایی، مهمترین عامل تأثیرگذار در ایجاد جامعه‌ای سالم، موفق و هدفمند، بهره‌مندی یکسان و همزمان از اعتقادات و عبادات و اخلاقیات به صورت همسو است و هیچ کدام به تنهایی نمی‌توانند جامعه‌ای آرمانی و مطلوب ایجاد کنند. لذا اخلاقیات به تنهایی یا عبادات در غیاب اخلاقیات و یا اعتقادات در غیاب اخلاقیات اثرگذاری لازم را بر جامعه نخواهد داشت. بنابراین، پیوند عمیقی بین رفتارهای اخلاقی با اعتقادات و میزان عبادات افراد وجود دارد که در برنامه‌ریزی‌های تربیتی و اجتماعی می‌بایست به این نکات توجه بیشتری نمود.

واژگان کلیدی: اخلاق، اعتقادات دینی، عبادت، تأثیر عبادات بر اخلاق، تأثیر اعتقادات بر اخلاق.

استناد: کریمی فرشاد، فاطمه؛ عترت دوست، محمد (۱۴۰۴). «تبیین چگونگی اقتران اخلاق با عقاید و عبادات از منظر آموزه‌های قرآنی و روایی». قرآن پژوهی روایی، ۱ (۲)، ۴-۲۳.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۴.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. رایانامه نویسنده مسئول:

Fatemehkarimifarshad@gmail.com

۲. دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. رایانامه: Etratdoost@sru.ac.ir

اخلاق، اعتقادات و عبادات، سه رکن اساسی زندگی انسان هستند. آیت‌الله جوادی آملی یکی از اندیشمندان و عالمان دینی معاصر، به‌عنوان یکی از مفسران برجسته قرآن کریم، در تفسیر تسنیم به تبیین عمیق مفاهیم اخلاقی و ارتباط آن‌ها با باورهای دینی و اعمال عبادی پرداخته است. لذا در این پژوهش با انتخاب یک جامعه آماری مناسب و استفاده از یک روش تحقیق میان‌رشته‌ای و متن‌محور تلاش شده تا به بررسی رابطه و اقتران اخلاق با عقاید و عبادات در آموزه‌های دینی از منظر این اندیشمند پرداخته شود.

جامعه آماری این تحقیق، مباحث آیت‌الله جوادی آملی ذیل تفسیر سوره بقره است؛ چراکه اولاً سوره بقره به‌عنوان بزرگ‌ترین سوره قرآن کریم از نظر محتوای غنی و متنوع، اهمیت ویژه‌ای دارد و ثانیاً این سوره با طرح مباحثی چون اعتقادات، احکام، اخلاق و عبادات، به تبیین اصول اساسی دین اسلام می‌پردازد، به گونه‌ای که یکی از جنبه‌های بارز این سوره، تأکید بر پیوند ناگسستنی میان اخلاق، عبادات و اعتقادات است. آیت‌الله جوادی آملی به تأسی از استادش علامه طباطبایی و بسیاری از حکمای اسلامی دیگر در تعریفی که از دین ارائه فرمودند، مجموعه معارف دین را در سه بخش عقیده، اخلاق، فقه و حقوق تنظیم نموده‌اند. در این پژوهش سعی شده به این مسائل پاسخ داده شود: با توجه به آیات و روایات پیوستگی بین عقاید و عبادات و اخلاقیات به چه شکل است؟ رابطه بین عبادات و اصول اخلاقی در فرآیند رشد معنوی انسان‌ها در آیات و روایات چگونه قابل تحلیل است؟ تأثیر رفتارهای اخلاقی بر صورت و محتوای عبادات و اعتقادات انسانی چگونه است؟

از نگاه آیت‌الله جوادی آملی در واقع خداوند ایمان و اعتقاد به خود را به درختی تشبیه کرده که ریشه آن عبادت و شاخه‌های این درخت تنومند اخلاق پسندیده و نیکوست، مانند تقوا و حیا؛ و میوه‌ها و محصولات آن دارد که با اذن پروردگارش به‌دست می‌آید و آن اعمال صالح است. نکته مهم در آیات قرآن و روایات، درهم‌تنیدگی و آمیخته بودن این عناصر سه‌گانه است؛ به‌طوری که آیات قرآن در هر موضوع با صدر و ذیل آن تناسب دارد و گاهی صدر آیه به یک جنبه از دین توجه کرده و ذیل آیه، بُعد مهم دیگر دین را بیان نموده است. مثلاً اگر صدر آیه درباره شناخت جهان است و ذیل آن در مورد مسائل اخلاقی دین است، اگر در مورد مسائل اخلاقی نکته‌ای گفته می‌شود، در ذیل آن، مسائلی مربوط به قیامت و مباحث اصول دین آمده است؛ زیرا قیامت ظرف ظهور ملکات اخلاقی است (ر.ک: جوادی آملی، ۱۴۰۰، ص ۸۱-۸۲)، همچنین در روایات هرکجا از خصوصیات مؤمنان سخن به‌میان آمده، در کنار اعتقادات و عبادات آن‌ها از اخلاقیاتشان نیز سخن رفته است؛ بنابراین از منظر ایشان بین این سه عنصر پیوستگی و ارتباط وجود دارد.

همچنین در این پژوهش از روش تحقیق میان‌رشته‌ای و متن‌محور «تحلیل مضمون» استفاده شده است که مناسب جهت استخراج مضامین کلیدی از متون گسترده بوده و قابلیت ایجاد شبکه‌ای از مفاهیم متناظر با همدیگر جهت فهم بهتر روابط ساختاری میان موضوعات مختلف را دارد. این روش در سه مرحله: تجزیه

متن و استخراج مضامین پایه، تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده و ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر اجرا می‌شود که در ذیل، مراحل اجرای روش توضیح داده شده است.

یکی از انواع روش‌های تحلیل کیفی که به کمک آن می‌توان به شکلی نظام‌مند به فهمی عمیق از حجم عظیمی از داده‌های مورد بررسی رسید، روش «تحلیل مضمون» است. تحلیل مضمون، روشی برای شناختن، تحلیلگری و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش تحقیق، فرآیندی برای تحلیل داده‌های متنی است که داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی ارزشمند و تفصیلی تبدیل می‌گرداند (Braun & Clarke, 2006: p 80). فرآیند تحلیل مضمون شامل سه مرحله، شش گام و ۲۰ اقدام است که به صورت اجمال چنین خواهد بود:

مرحله اول: تجزیه متن و استخراج مضامین پایه

مطالعه دقیق مباحث مطرح‌شده توسط آیت‌الله جوادی آملی ذیل تفسیر سورة بقره نشان داد که تعداد قابل توجهی از آیات قرآنی و توضیحات ایشان به موضوع مورد بحث این مقاله مربوط بوده و بنابراین ابتدا آن بخش از جملات مرتبط از متن اصلی تفسیر جدا شده (تجزیه متن) و سپس با انتقال به جداول تحلیل مضمون، کدگذاری شدند و بدین صورت مضامین پایه استخراج گردیدند. در مراحل اولیه تحقیق، تعداد ۱۶۳ کد انتخاب شده که در نتیجه مطالعه مکرر متن با رویکرد تحلیلی، در نهایت تعداد ۱۴ مضمون پایه به دست آمد.

مرحله دوم؛ تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده

دسته‌بندی‌های مشخص و منطقی صورت گرفته از مضامین پایه، نشان می‌دهد که مجموعه این مضامین را می‌توان ذیل دو مضمون سازمان‌دهنده «اعتقادات» و «عبادات» تقسیم کرد که هرکدام از آن‌ها با توجه به مباحث آیت‌الله جوادی آملی در دو حوزه اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی، جمعاً به چهار مقوله تفکیک می‌شوند.

مرحله سوم؛ ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر

مرحله سوم، ترکیب کردن متن با کمک طبقه‌بندی مضامین سازمان‌دهنده و رسیدن به مقوله‌هایی است که به آن‌ها مضامین فراگیر گفته می‌شود (ر.ک: عترت‌دوست و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۵۱-۷۰). بعد از بررسی‌های دقیق مضامین سازمان‌دهنده، مطالب استخراج‌شده از تفسیر تسنیم آیت‌الله جوادی آملی ذیل سورة بقره نشان داد که این مضامین را می‌توان ذیل دو مضمون با عناوین «اخلاق فردی» و «اخلاق اجتماعی» طبقه‌بندی نمود.

۲- پیشینه تحقیق

لازم به ذکر است که در رابطه با نقش و تأثیر اخلاق بر مسائل دینی و عبادی انسان و بالعکس، پژوهش‌های متعددی انجام شده است که در ادامه، بخشی از آن‌ها گزارش می‌شود.

مهدی خدابنده‌لو در پایان‌نامه خود با موضوع «تحلیل رابطه احکام عبادی با اخلاق و تربیت در قرآن» با بررسی تأثیر احکام عبادی بر اخلاق و همچنین تأثیر اخلاق بر احکام عبادی و آیات اخلاقی و قلمرو و اقسام اخلاق، همچنین احکام عبادی و اخلاق فردی و اجتماعی، به این نتیجه رسیده است که احکام عبادی در تعمیق و تقویت اخلاق الهی، فردی و اجتماعی بسیار مؤثرند (خدابنده‌لو، ۱۳۹۶، ص ۱۲۳).

همچنین حسنعلی اخلاقی امیری در مقاله خود با عنوان «نقش و تأثیر اخلاق بر اعتقادات و باورهای دینی از دیدگاه اسلام» بعد از توضیح اخلاق و اعتقادات، اهمیت و جایگاه اخلاق را در روایات را بررسی کرده است. او در ادامه مقاله خود به تأثیر اخلاق بر پذیرش اعتقادات پرداخته است و ردایل اخلاقی را به عنوان بیماری‌های قلب معرفی می‌نماید (اخلاقی امیری، ۱۳۹۷، ص ۳۷-۵۲).

بعد از بررسی منابع علمی و کتاب‌ها و مقالات متعددی که پیرامون این مسئله نگاشته شده است، این نتیجه حاصل شد که با وجود تحقیقات ارزشمند انجام‌شده، همچنان پژوهش جدی و روشمندی در رابطه با تبیین چگونگی و میزان اثرگذاری عبادات و اعتقادات دینی در حوزه مسائل اخلاقی به تفکیک اخلاق فردی و اجتماعی به صورت مستقل، به ویژه از نگاه آیات، روایات و به طور موردی بر مبنای نظرات آیت‌الله جوادی آملی انجام نشده است. بر این اساس ضرورت انجام چنین پژوهشی و وجه نوآوری و خاص بودن آن تبیین می‌شود.

۳- مفاهیم نظری

در این بخش مهمترین واژگان تحقیق از جمله اخلاق، اعتقادات و عبادات تبیین خواهد شد و سپس به بررسی اقتران این عناصر سه‌گانه از نظر آیت‌الله جوادی آملی با تکیه بر سوره بقره و روایات پرداخته می‌شود.

۳-۱- اخلاق

«اخلاق» بر وزن «أفعال» کلمه‌ای عربی و جمع «خُلُق» است. «خُلُق» به ویژگی‌های نفس انسان گفته می‌شود، همان‌گونه که «خَلَق» به صفات بدن انسان گفته می‌شود. «اخلاق» در لغت یعنی سرشت و سنجیه؛ اعم از اینکه این سنجیه و سرشت نیکو و پسندیده باشد، مانند: جوانمردی و دلیری؛ یا زشت و ناپسند باشد، مانند: فرومایگی و بزدلی (مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ص ۱۳؛ زبیدی، بی‌تا، ج ۶، ص ۳۳۷). اخلاق در اصطلاح دانشمندان هم معانی و کارکردهای مختلفی دارد. یکی از رایج‌ترین کاربردهای اصطلاحی اخلاق در بین اندیشمندان اسلامی عبارت است از:

۱. صفات راسخ نفسانی

صفاتی پایدار در نفس که باعث صدور کارهایی متناسب با آن‌ها، به صورت خودجوش، بدون نیاز به تفکر و تأمل، از انسان می‌شوند (مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ص ۱۳).

۲. صفات نفسانی

مصباح یزدی در تعریفی می‌نویسد: «گاهی اوقات منظور از اخلاق در اصطلاح اندیشمندان بزرگ، هرگونه صفت نفسانی است که منشأ فعل می‌شود، چه راسخ باشد و چه غیرراسخ و چه از روی تأمل باشد و یا بدون تأمل سر بزند. بنابراین اگر شخص بخیلی که سرشت او بخل‌ورزی و عدم بخشش است، بذل و بخشش کند، این کار او خلق بخشش به حساب می‌آید و از نظر اخلاقی دارای ارزش مثبت است و یا اگر کسی از روی فکر و تأمل به کاری دست زند، آن کار نیز متصف به ارزش اخلاقی می‌شود» (مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ص ۲۱).

۳. صفات اخلاقی

ویلیام کی در تعریف صفات اخلاقی می‌نویسد: «گاهی واژه اخلاق صرفاً در مورد اخلاق نیک به کار می‌رود؛ مثلاً وقتی گفته می‌شود: "بخشش کار اخلاقی است" یا "دروغگویی کاری غیراخلاقی است"، یا وقتی که گفته می‌شود: "عصاؤه اخلاق عشق و محبت است" منظور از اخلاق در اینجا، تنها اخلاق نیک است. این معنا از اخلاق، در زبان انگلیسی هم رواج دارد و غالباً تعبیر "اخلاقی" (ethical) معادل "درست" یا "خوب" و در مقابل آن "غیراخلاقی" (unethical)، به معنای "نادرست" و "بد" است» (ویلیام کی، ۱۴۰۲، ص ۲۸). بنابر آنچه بیان شد، اخلاق صفاتی درونی و پایدار است که باعث صدور کارهایی از شخص متناسب با آن‌ها و به صورت خودجوش می‌شود.

۳-۲- اعتقادات

اعتقاد در لغت از ریشه عقد به معنی بستن، گره بستن و استوار کردن پیمان و عهد است (زبیدی، بی تا، ج ۱۸، ص ۲۱۵-۲۱۶). اعتقاد به معنای باور قلبی داشتن به کار رفته است. عنوان «اعتقاد» در ابواب طهارت و زکات و همچنین در اصول فقه به کار رفته است. اعتقاد داشتن به آنچه باور آن بر مکلف واجب شده، مانند توحید، نبوت و امامت واجب است. در نتیجه تحصیل علم در مورد آن به عنوان مقدمه برای به دست آوردن اعتقاد، واجب خواهد بود (انصاری، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۵۶۹-۵۷۰). در اصطلاح، اعتقاد دینی را آنچه از نظر اسلام باید به آن معتقد بود و ایمان داشت، تعریف کرده‌اند (امامی، ۱۳۸۷، ص ۲۹).

۳-۳- عبادات

عبادت، نهایت تواضع و فروتنی است و به همین خاطر جز در مورد خداوند متعال نیکو نیست. در العین نیز گفته شده است: «عَبْدٌ يَعْبُدُ عِبَادَةً، فَلَا يُقَالُ إِلَّا لِمَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ؛ لفظ عبادت کردن به کار نمی‌رود جز درباره کسی که خدا را می‌پرستد» (فراهیدی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۴۸).

عبادت در اصطلاح فقها عبارت از عملی است که به قصد نزدیکی و تقرب به خداوند انجام گیرد. عبادت به معنای خاص، یعنی عملی که قصد قربت، جزء یا شرط آن باشد؛ به صورتی که عمل بدون قصد قربت، فاسد و باطل است. این عبادت بر دو نوع است: عبادت واجب و مستحب. عبادت به معنای عام، عملی است که قصد قربت جزء یا شرط آن نیست؛ یعنی بدون قصد قربت صحیح است، ولی خود عمل قابلیت تعلق قصد قربت را دارد؛ مانند: واجبات توصلی و تمام کارهای مباح (وحیدی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۶۸).

بنابراین عبادت به معنای اعمالی است که فرد برای ارتباط با خدا و رسیدن به او انجام می‌دهد؛ لذا فقط در مورد خداوند به کار می‌رود و با اخلاق تفاوت دارد. از جمله این اختلاف‌ها عبادت به معنای اطاعت و پرستش خداوند است، اما اخلاق صفاتی درونی و پایدار است که باعث صدور کارهایی از شخص متناسب با آن صفات درونی به صورت خودجوش می‌شود. از طرفی هدف اصلی در عبادت، نزدیک شدن به خداوند و کسب رضایت اوست؛ در حالی که هدف اخلاق، ایجاد رفتار نیکو و رعایت حقوق دیگران است. همچنین منابع عبادت متون اسلامی است؛ در حالی که منابع اخلاق می‌تواند فلسفه، فرهنگ یا تجربه باشد.

۴- تبیین اقتران اخلاق در اعتقادات و عبادات دینی

اخلاق در قرآن و روایات اهمیت بالایی دارد و جایگاه آن در همه ادیان - الهی یا بشری - مورد توجه و تأکید بوده است. دین اسلام، به عنوان دینی که با چهار عنصر امتیاز پیدا کرده، به صورت ویژه به این امر پرداخته و این چهار عنصر به صورت مختصر بدین شرح است: اسلام دین حق است، اسلام دارای جامعیت است، اسلام دین جاودانه است و اسلام دین جهان شمول است (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۹۶). در این دین، به قدری اخلاق فردی و اجتماعی مهم است که هدف از بعثت پیامبر اکرم ﷺ تتمیم و تکمیل مکارم اخلاق بوده است؛ «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (همان)؛ من تنها برای تکمیل فضائل اخلاقی مبعوث شده‌ام. از طرفی، داشتن عقاید دینی و پایبندی به آن‌ها می‌تواند تأثیر چشمگیری بر اخلاق فردی و اجتماعی افراد داشته باشد. منظور از داشتن اعتقادات دینی این است که افراد مجموعه‌ای از اصول و ارزش‌های اخلاقی داشته باشند و همین به افراد در پایداری در برابر وسوسه‌ها و چالش‌های پیش رو کمک می‌کند. معمولاً انسان‌ها رفتارهایشان را بر اساس انگیزه‌های قوی تنظیم می‌کنند و هر چقدر برای انجام عملی انگیزه قوی‌تری وجود داشته باشد، احتمال انجام آن عمل بالاتر می‌رود. بنابراین هرچقدر فرد عقاید قوی‌تر و اصول اخلاقی مشخصی داشته باشد، در برابر وسوسه‌ها و چالش‌های زندگی مقاوم‌تر است؛ زیرا انگیزه‌ای قوی برای مبارزه با تمایل به ارتکاب رفتارهای غیراخلاقی و وسوسه‌ها دارد و آن، جلب رضایت و محبت خداست.

۴-۱- تأثیر اعتقادات دینی بر اخلاق فردی

برخی از رفتارهای اخلاقی، فقط جنبه فردی دارند و بدون در نظر گرفتن اجتماع، مطرح‌اند. به این گونه از خوی‌ها، اخلاق فردی می‌گویند. برخی از مفاهیم اخلاقی نیز جزء اخلاق فردی (فضائل و رذائل) به شمار می‌آیند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ص ۷۶-۷۷). اخلاق فردی، ارزش‌های اخلاقی مربوط به حیات فردی

انسان هاست که آدمی را فارغ از رابطه با غیر در نظر می گیرد (گرامی، ۱۳۹۶، ص ۶۳) و در آن سخن از اتصاف به فضایل نفسانی است.

در اسلام اخلاقیات بر اساس اعتقادات دینی، از قرآن و سنت پیامبر ﷺ الهام گرفته شده است و نقشی پررنگ در هدایتگری انسان ها به سوی زندگی اخلاقی دارد. اعتقادات دینی در تفسیر تسنیم به عنوان منبعی برای تقویت صفات نیکو و فضائل اخلاقی معرفی می شوند و از سوی دیگر، انسان ها را از رذائل اخلاقی و گناهان دور می سازند. در این تفسیر به طور گسترده به تبیین رابطه مستقیم میان اعتقادات دینی و اخلاقیات پرداخته و بیان می شود که چگونه اعتقادات دینی می توانند بهبود رفتارهای فردی و اجتماعی را به دنبال داشته باشند.

۴-۱-۱- ترویج مسئولیت پذیری

مسئولیت، یعنی پاسخگو بودن در زمانی که فرد مورد بازخواست قرار می گیرد. اهل لغت، مسئولیت را مترادف موظف بودن و یا متعهد بودن در انجام کاری می دانند (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳۴، ص ۴۴۷). از طرفی احساس مسئولیت در مورد افراد به معنای قابلیت پذیرش، پاسخگو بودن و به عهده گرفتن کاری است که از کسی درخواست شود و افراد حق دارند آن را بپذیرند یا نپذیرند (طباطبایی، ۱۳۹۱، ص ۲۵).

در تفسیر تسنیم، مسئولیت پذیری به عنوان یکی از اصول اخلاقی مهم مورد بحث قرار گرفته است. آیت الله جوادی آملی در تفسیر آیه «لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَ عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا...»؛ خدا هیچ کس را تکلیف نکند مگر به قدر توانایی او، نیکی های هر کس به سود او و بدی هایش نیز به زیان خود اوست. پروردگارا، ما را بر آنچه به فراموشی یا به خطا کرده ایم مؤاخذه مکن. بار پروردگارا، تکلیف گران و طاقت فرسا که بر پیشینیان ما نهاده ای بر ما مگذار... (بقره: ۲۸۶) می نویسد: «تکلیف در هر حوزه ای که راه بیابد طبق هندسه وسیع است نه بیش از آن، و این تحدید به لحاظ یک طرف است نه دو طرف؛ یعنی تکلیف بیش از وسیع نیست؛ نه آنکه تکلیف حتماً هم سطح با وسیع است، زیرا تکلیف کمتر از وسیع هم ممکن است. تکلیف نکردن خدا به بیش از توانایی فردی یا جمعی انسان از سنت های عمومی اوست که در همه امت های پیش از اسلام نیز بوده است و به امت اسلام اختصاص ندارد» (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱۲، ص ۲۱۷). در روایات هم بر مسئولیت پذیری تأکید زیادی شده است، چنان که امام علی علیه السلام می فرماید: «اتَّقُوا اللَّهَ فِي عِبَادِهِ وَ بِلَادِهِ فَإِنَّكُمْ مَسْئُولُونَ حَتَّى عَنِ الْبِقَاعِ وَ الْبَهَائِمِ، أَطِيعُوا اللَّهَ وَ لَا تَعْصُوهُ؛ از خدا بترسید و پرهیزکار باشید، زیرا شما نزد خداوند مسئول بندگان خدا، شهرها، خانه ها و حیوانات هستید» (شریف رضی، ۱۳۷۹ق، خطبه ۱۶۷).

از نظر آیت الله جوادی آملی، میزان سعادت هر فرد و در واقع حقیقت اصلی شخصیت او وابسته به میزان مسئولیت پذیری است. هرچه افراد مسئولیت پذیرتر باشند، از اخلاق فردی و اجتماعی بهتر و مطلوب تری برخوردارند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۳۲۴-۳۲۶).

بر اساس آنچه بیان شد، یکی از اخلاقیات تأثیرگذار بر خُلقیات فردی مسئولیت‌پذیری است که هر شخصی، این خصوصیت را لازمهٔ انسانیت می‌داند. از طرفی یکی از مهمترین عوامل تقویت‌کنندهٔ این خصیصه، داشتن اعتقادات قوی است؛ زیرا دین اسلام تأکید زیادی بر آن دارد.

۴-۱-۲- تأکید بر تأمل و خودآگاهی

«خودشناسی به این معناست که انسان مقام واقعی خود را درک کند، بداند که در خیلی از موارد از جمله معرفت می‌تواند بر فرشتگان پیشی بگیرد، بداند که او آزاد و مختار و مسئول خویشتن و مسئول افراد دیگر و مسئول آباد کردن جهان و بهتر کردن جهان است، امانت‌دار الهی است، به‌طور اتفاقی، برتری نیافته است تا استبداد بورزد و همه چیز را برای شخص خود تصاحب کند و مسئولیت و تکلیفی برای خویشتن قائل نباشد» (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۸۳-۲۸۴).

ذیل تفسیر سورهٔ بقره در تفسیر تسنیم، توضیحات گسترده‌ای دربارهٔ تأمل و خودآگاهی داده شده است. برای مثال در تفسیر آیه «تَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنَسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ؟» چگونه شما مردم را به نیکوکاری دستور می‌دهید و خود را فراموش می‌کنید و حال آنکه کتاب خدا را می‌خوانید، چرا اندیشه نمی‌کنید؟ (بقره: ۴۴) می‌نویسد: «از امر به معروف آمر بی‌عمل، به خودفراموشی تعبیر شده است. انسان از دو خود برخوردار است که در واقع عبارت از دو درجه از نفس اوست؛ درجهٔ عالی که همان مرتبهٔ حیات انسانی است و درجهٔ دانی که عبارت از مرتبهٔ حیات گیاهی یا حیوانی اوست» (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۴، ص ۱۰۹). در روایات هم بر خودشناسی و وجود دو درجه در نفس تأکید شده است. برای نمونه امام علی علیه السلام می‌فرماید: «الْمَعْرِفَةُ بِالنَّفْسِ أَنْفَعُ الْمَعْرِفَتَيْنِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۱۶۷۵)؛ خودشناسی، سودمندترین دو شناخت است.

همچنین پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «أَفْضَلُكُمْ إِيْمَانًا أَفْضَلُكُمْ مَعْرِفَةً» (شعیری، بی‌تا، ج ۱۸، ص ۳۶)؛ باایمان‌ترین شما باشناخت‌ترین شماست.

مطابق با نظر آیت‌الله جوادی آملی: «از آنجاکه جهان و جهان‌آفرین‌شناسی امری ممکن است و از سوی دیگر، هر عالمی از منظر هویت خویشتن به جستجوی شناخت خارج از خود گام برمی‌دارد، لذا هرگونه شناخت بیرونی، بدون شناخت خویشتن و درک توانایی شناخت سایر امور به ثمر نمی‌رسد و این همان امکان، بلکه فعلیت خودشناسی است» (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۶۱). با توجه به آیات، روایات و نظرات آیت‌الله جوادی آملی، خودشناسی برای یک شخص متدین، به‌معنای درک عمیق‌تری از خود و ارتباطش با خداوند است. این فرآیند به او کمک می‌کند تا نقاط قوت و ضعف خود را بشناسد و در مسیر بندگی خداوند گام بردارد. همچنین، خودشناسی باعث می‌شود تا فرد مسئولیت‌هایش را درقبال دیگران بهتر درک کند و با اصلاح رفتارهایش به رشد اخلاقی و معنوی دست یابد. در نهایت، این شناخت به او کمک می‌کند تا با دیگران با محبت و همدلی بیشتری برخورد کند و جامعه‌ای بهتر بسازد.

۴-۱-۳- ایجاد آرامش روحی

افرادی که اعتقاد بیشتری به دین دارند، اعتماد به نفس بالاتری داشته و برای جامعه کارآمدتر و سودمندتر هستند، همان طور که در آیات قرآن کریم آمده است: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»؛ آن ها کسانی هستند که ایمان آورده و دل هایشان به یاد خدا آرامش می گیرد، آگاه باشید که تنها با یاد خدا دل ها آرامش پیدا می کند (رعد: ۲۸). در تعالیم اسلامی اهمیت زیادی به سلامت جسم و روان داده شده است. امام علی علیه السلام می فرماید: «إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ عَبْدًا زَيَّنَّهُ بِالسَّكِينَةِ وَ الْحِلْمِ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۲۸۵)؛ هنگامی که خداوند بنده ای را دوست بدارد، او را به آرامش دل و صبر، زینت می بخشد. حضرت زهرا علیها السلام فرمودند: «فَقَرَضَ اللَّهُ الْإِيمَانَ تَطْهِيرًا مِنَ الشَّرِّ ... وَ الْعَدْلَ تَسْكِينًا لِلْقُلُوبِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۶۸)؛ خداوند ایمان را برای پاکی از شرک ... و عدل و داد را برای آرامش دل ها واجب نمود.

از دیدگاه آیت الله جوادی آملی: «در حیات طیبۀ قرآنی اختلالات روانی مثل افسردگی، اضطراب و غم درمان می شود و به تعبیر قرآن انسان شفا پیدا می کند. تا زمانی که حیات انسان در سر حد حیات و زندگی حیوانی قرار داشته باشد و وارد حیات طیبۀ قرآنی نشده باشد، عاری از زندگی حقیقی انسانی است و سلامت روانی او به خطر می افتد. این حیات طیبۀ، برتر از حیات حیوانی مشترک بین انسان و حیوان است و آثاری که قرآن برای آن ذکر کرده بسیار بالاتر از اثرات حیات عادی است» (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۱۶۴). با توجه به آنچه بیان شد، داشتن عقاید دینی آثار مثبت متعددی بر اخلاق فردی دارد که از جمله آن ها ایجاد آرامش روحی در افراد است. وقتی فرد به یک نیروی بالاتر ایمان دارد، احساس امنیت و آرامش بیشتری را تجربه می کند. این ایمان می تواند در زمان های چالش برانگیز به او کمک کند تا با مشکلات بهتر کنار بیاید. علاوه بر این، دین معمولاً به افراد معنا و هدفی برای زندگی می دهد. این حس هدفمندی می تواند به کاهش اضطراب و استرس کمک کند؛ زیرا فرد می داند که در مسیر خاصی حرکت می کند و زندگی اش معنا دار است.

۴-۱-۴- ترویج امانت داری

تفسیر آیت الله جوادی آملی در مورد آیه «وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنْ بَعْضُكُمْ بِعَصَا فُلَيْوذٍ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَ لَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَ مَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ»؛ و اگر در سفر باشید و نویسندۀ ای نیابید، برای وثیقۀ دین گروی گرفته شود و اگر برخی بعضی را امین داند (و به او امانت بسپارد) پس باید ادا کند آن امین آنچه را که به امانت گرفته است و از خدای خود بترسد (و به امانت خیانت نکند)، و کتمان شهادت ننمایید، که هرکس کتمان کند البته به دل گناهکار است و خدا از همه کار شما آگاه است (بقره: ۲۸۳)، بدین گونه است که اگر در قرآن به ادای دین و گرفتن شاهد و رهن گرفتن دستور داده شده است، صرفاً برای ارشاد و به منظور حفظ مصالح مردم در امور تجاری آمده است که اگر جامعه بر اساس آن ها اداره شود، بسیاری از مشکلات اداری و اختلافات مالی بین افراد برطرف

می‌شود. اما اگر کس دیگری را امین خود بداند، دیگر جای اضطرابی نیست تا گرو بگیرد و با ضمانت اجرایی تقوای الهی، حق هیچ‌یک تباه نمی‌شود (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱۲، ص ۱۱۹).

امام صادق علیه السلام در این رابطه می‌فرماید: «لَا دِينَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ وَلَا إِيمَانَ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَهُ وَلَا صَلَاةَ لِمَنْ لَا زَكَاةَ لَهُ وَلَا زَكَاةَ لِمَنْ لَا وَرَعَ لَهُ» (طبرسی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۸۱)؛ هرکه پیمان‌شکن است دین ندارد، و هرکه امین نیست ایمان ندارد و هرکه زکات مالش را نپردازد نمازش بی‌اثر است و هرکه پرهیزگار و خویشان‌دار نباشد زکاتش اثر ندارد. همچنین ایشان می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ لَمْ يَنْعَثْ نَبِيًّا إِلَّا بِصِدْقِ الْحَدِيثِ وَادَاءِ الْأَمَانَةِ إِلَى الْبَرِّ وَالْفَاجِرِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۰۴)؛ خداوند هیچ پیامبری را مبعوث نکرد، مگر اینکه راستگویی و اداء امانت نسبت به نیکوکار و بدکار جزء تعلیمات او بود.

بنابر آنچه گفته شد اعتقادات دینی به‌عنوان عاملی کلیدی در شکل‌دهی به رفتارها و اخلاق فردی شناخته می‌شوند. این اعتقادات نه تنها اصول اخلاقی را تعریف می‌کنند، بلکه به فرد انگیزه می‌دهند تا به این اصول پایبند باشد. افرادی که به دینی خاص اعتقاد دارند، معمولاً از آموزه‌های آن دین برای هدایت رفتارهای خود استفاده می‌کنند. این آموزه‌ها شامل ارزش‌هایی چون مسئولیت‌پذیری، خودآگاهی و... هستند که می‌توانند به بهبود تعاملات فردی کمک کنند و در نهایت، اعتقادات دینی به بهبود کیفیت زندگی فرد کمک می‌کند.

۴-۲- تأثیر اعتقادات دینی بر اخلاق اجتماعی

تعریف اخلاق اجتماعی عبارت است از «آن دسته از بایدها و نبایدهای غیرالزامی که اعم از صفات نفسانی و افعال هستند و چنین اخلاقی اگر مربوط به روابط گروهی و جمعی باشد اخلاق اجتماعی گفته می‌شود» (ملکی‌راد، ۱۴۰۱، ص ۱۰۶). مصادیق زیادی از فضائل اخلاق اجتماعی وجود دارد که سوره بقره به آن‌ها پرداخته است و در روابط انسانی و اجتماعی تأثیرگذار هستند که از این مجموعه می‌توان به اخلاق اجتماعی در ارتباطات با دیگران در کوچک‌ترین نهاد اجتماعی یعنی خانواده و یا بزرگ‌ترین نهاد آن یعنی جامعه جهانی دست یافت که تنها به بررسی برخی از مهمترین موارد فضائل اخلاق اجتماعی به قدر ضرورت اکتفا می‌شود.

۴-۲-۱- ترویج بخشش و گذشت

با بررسی آیات و روایات چنین به‌دست می‌آید که یکی از اصول اساسی اسلام، بخشش و گذشت است و هرچقدر افراد جامعه به اعتقادات اسلامی پایبندتر باشند، میزان عفو و گذشت در آن‌ها بالاتر است. همچنین پس از بررسی روایات مشخص می‌شود یکی از ارزش‌های بزرگ اسلام عفو است؛ به‌عنوان مثال امام صادق علیه السلام فرمود: «إِنَّا أَهْلُ بَيْتٍ، مُرَوِّتُنَا الْعَفْوُ عَمَّنْ ظَلَمْنَا» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۲۳۸)؛ ما خاندانی هستیم که جوانمردی مان گذشت از کسی است که بر ما ستم کرده است. همچنین رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمودند: «عَلَيْكُمْ بِالْعَفْوِ فَإِنَّ الْعَفْوَ لَا يَزِيدُ الْعَبْدَ إِلَّا عِزًّا فَتَعَاظُوا بِعِزِّكُمْ اللَّهُ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۰۸)؛ بر شما باد گذشت، زیرا گذشت جز بر عزت بنده نمی‌افزاید. پس از یکدیگر گذشت کنید تا خداوند شما را عزت بخشد.

آیت الله جوادی آملی در تفسیر آیه «قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَ مَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَ اللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ»؛ (فقیر سائل را به) زبان خوش و طلب آمرزش (رد کردن) بهتر است از صدقه‌ای که پی آن آزار کنند و خداوند بی‌نیاز و بردبار است (بقره: ۲۶۳) می‌نویسد: «اگر در درون نظام اسلامی برخورد و بدرفتاری میان مسلمانان رخ دهد، اصل این است که دو طرف باید بکوشند دشمنی را از بین ببرند و شیطان را در القای دشمنی ناامید کنند؛ نه اینکه یکدیگر را دشمن بدانند. این مهم با دفع سیئات به وسیله حسنات تحقق می‌یابد. دستور مغفرت و گذشت از خطای یکدیگر یا سوء رفتار سائل هم، در جهت تحقق این اصل است» (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱۲، ص ۲۵۹).

از نظر آیت الله جوادی آملی دستور رایج اسلامی، برخورد مهربانانه با هر انسان است و آنچه درباره مشرکان نازل شده، بر اساس همین فرمان عمومی است و آنچه درباره اهل کتاب وارد شده نیز بر همین منوال است. اصل اخلاقی حاکم بر روابط اجتماعی، در برخوردها گذشت از زشتی و دفع بدی به سبک خوبی است. مظهر خدای عَفُوّ و صَفْوَح شدن، مقام منیعی است که فقط در مکتب قرآن فراهم می‌شود. انسان‌ها جانشینان خداوند در زمین هستند پس لازم است مظهر رأفت باشند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۴۰۰، ص ۱۶۰-۱۶۱).

در نتیجه، عقاید دینی نه تنها ما را به سمت بخشش و گذشت هدایت می‌کنند و هر چه فرد عقاید قوی‌تری داشته باشد بخشنده‌تر است، بلکه این رفتارها را به عنوان راهی برای رسیدن به آرامش و سعادت در زندگی نیز معرفی می‌کنند.

۴-۲-۲- ترویج صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز

با بررسی آیات و روایات درباره مسئله صلح مشخص می‌شود بحث اخوت و برادری یکی از مهمترین امور اسلام است و در آیات قرآن کریم اشارات مستقیمی به این مسئله شده است: «وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا»؛ به وسیله ریسمان الهی خود را نگه دارید و راه تفرقه نروید و به یاد آورید آن زمانی را که با هم دشمن بودید و خداوند بدین وسیله، بین دل‌های شما الفت برقرار کرد و شما به برکت آن، برادران هم گردیدید (آل عمران: ۱۰۳). آیت الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم در تبیین این آیه می‌نویسد: «منشأ اختلاف، دنیادوستی است و حب دنیا، عامل اختلاف است. پس اگر همه، اهل دنیا باشند باز هم اختلاف دارند. اگر بعضی، اهل دنیا باشند و بعضی اهل آخرت، باز هم اختلاف هست ولی اگر همه اهل آخرت باشند البته اختلاف ندارد، چون بین آخرتی‌ها هیچ اختلافی نیست، همان‌طوری‌که در بهشت بین بهشتی‌ها و مردان باایمان هم اختلافی نیست که «وَ لَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا»؛ در دل‌هایمان نسبت به مؤمنان، خیانت و کینه قرار مده (حشر: ۱۰) دعای مردم باایمان است، وصف بهشتیان را از خدا مسئلت می‌کند (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱۵، ص ۲۷۹).

پیامبر از همان روزهای اولیه ورود به مدینه این مطلب را تأکید می‌کردند. سیره نبوی نیز بر همین طریق بوده است. جابر از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند که: «قَالَ مِنْ حَقِّ الْمُؤْمِنِ عَلَى أَخِيهِ الْمُؤْمِنِ أَنْ يُشَبَّحَ جَوْعَتَهُ وَ يُوَارِيَ عَوْرَتَهُ وَ يُفَرِّجَ عَنْهُ كُرْبَتَهُ وَ يَقْضِيَ دَيْنَهُ فَإِذَا مَاتَ خَلَفَهُ فِي أَهْلِهِ وَ وَلَدِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۸)؛ حق مؤمن بر برادر مؤمنش این است که نگذارد گرسنه و برهنه بماند، کدورتش را برطرف کند و قرضش را بپردازد و پس از مرگ هم جانشین او در خانواده او باشد. در نتیجه اسلام دین مسالمت و صلح و برادری است. اعتقادات انسان‌ها می‌توانند تأثیر عمیقی بر روابط اجتماعی و ایجاد صلح در جوامع داشته باشند. وقتی افراد به ارزش‌ها و باورهای مشترکی اعتقاد دارند، احساس همبستگی و نزدیکی بیشتری پیدا می‌کنند. جوامع با اعتقادات مشترک معمولاً شبکه‌های حمایتی قوی‌تری دارند که در زمان‌های بحران می‌تواند به حفظ صلح و آرامش کمک کند. به این ترتیب، اعتقادات می‌توانند به عنوان عاملی برای همزیستی مسالمت‌آمیز در جوامع نیز عمل کنند.

۴-۲-۳- ترویج عدالت و انصاف

یکی از کارکردهای مهم اعتقادات دینی در حوزه اجتماعی، اجرای عدالت است. قرآن کریم بر عدالت اجتماعی تأکید فراوان دارد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا...»؛ ای اهل ایمان، چون به قرض و نسیه معامله کنید تا زمانی معین، سند و نوشته در میان باشد و بایست نویسنده درستکاری معامله میان شما را بنویسد و نباید کاتب از نوشتن خودداری کند، که خدا به وی نوشتن آموخته است، پس باید بنویسد و مدیون باید مطالب را املاء کند و از خدا بترسد و از آنچه مقرر شده چیزی نکاهد...» (بقره: ۲۸۸). از نظر آیت الله جوادی آملی چون کیفیت عالم شدن را خداوند آموخت، کیفیت عادل شدن را نیز خود خداوند بیان کرده است. ایشان عدل را قطب محوری می‌داند که علم را به همراه می‌آورد. ولی علم قطب نیست، زیرا ممکن است که عدل را به همراه نیاورد؛ یعنی کسی که عادل است و واجب را انجام می‌دهد و از حرام پرهیز می‌کند، هرگاه مطلبی را نمی‌داند مسئولیت آن را نیز نمی‌پذیرد و در صورت قبول مسئولیت کاملاً آن را با رعایت ضوابط قانونی اجرا می‌کند؛ ولی کسی که عالم است ممکن است گرفتار هوای نفس شود، بنابراین هر جا عدل هست علم هم خواهد بود؛ لذا هر کجا علم هست وجود عدل ضروری نیست (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱۲، ص ۱۸۲).

امام علی علیه السلام می‌فرماید: «اجْعَلِ الدِّينَ كَهْفَكَ وَ الْعَدْلَ سَيْفَكَ تَنْجُ مِنْ كُلِّ سُوءٍ وَ تَنْظُرَ عَلَى كُلِّ عَدُوٍّ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۲۱)؛ دین را پناهگاه و عدالت را اسلحه خود قرار ده تا از هر بدی نجات پیدا کنی و بر هر دشمنی پیروز گردی. امام صادق علیه السلام نیز می‌فرماید: «الْأَنَاسُ يَسْتَعْنُونَ إِذَا عَدِلَ بَيْنَهُمْ وَ تُنَزَّلُ السَّمَاءُ رِزْقَهَا وَ تُخْرِجُ الْأَرْضُ بَرَكَتَهَا بِإِذْنِ اللَّهِ تَعَالَى» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۵۶۸)؛ هنگامی که در میان مردم عدالت برقرار شود، بی‌نیاز می‌شوند و خداوند متعال از آسمان روزی خود را فرو می‌فرستد و زمین برکاتش را بیرون می‌ریزد.

بنابر آنچه بیان شد، اعتقادات انسان‌ها نقش مهمی در شکل‌دهی به رفتارهای اخلاقی و اجتماعی دارند. یکی از این رفتارها، رعایت عدالت است که به‌عنوان یک ارزش اساسی در جوامع مختلف شناخته می‌شود. هنگامی که یک جامعه به اصول اخلاقی خاصی پایبند است، افراد در آن جامعه بیشتر تمایل دارند از رفتارهای ناعادلانه پرهیز کنند. همچنین، اعتقادات می‌توانند به افراد یادآوری کنند که عدالت نه تنها یک وظیفه اجتماعی، بلکه یک مسئولیت اخلاقی است. این احساس مسئولیت می‌تواند به تقویت روابط اجتماعی و کاهش تنش‌ها کمک کند.

در نهایت، رعایت عدالت به‌عنوان یک کار اخلاقی در جامعه، به ترویج همزیستی مسالمت‌آمیز و ایجاد فضایی امن و پایدار منجر می‌شود. اعتقادات، با ایجاد انگیزه و هدایت رفتارها، می‌توانند به تحقق این هدف کمک کنند.

۴-۳- تأثیر عبادات دینی بر اخلاق فردی

عبادات دینی، به‌ویژه مناسک عبادت فردی، تأثیر عمیق و گسترده‌ای بر اخلاق فردی دارند. رابطه دین و اخلاق یکی از مباحث با دامنه وسیع و با پیشینه‌ای چند هزار ساله است. برای نمونه، ذاتی یا الهی بودن حسن یا قبح افعال، دست‌کم از زمان سقراط مطرح بوده است (افلاطون، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۴۸-۲۵۳). یکی از عبادات در دین اسلام نماز است که در آیات و روایات آثار دنیوی و اخروی بسیاری برای آن مطرح شده است. در ادامه تنها به بررسی برخی از این تأثیرها پرداخته شده است:

۴-۳-۱- تقویت ارتباط با خداوند

یاد خداوند یک ارزش والا و وسیله‌ای برای آرامش دل‌هاست. از طرفی یاد قیامت نیز بازدارنده از گناه و فساد می‌باشد، لذا می‌توان اظهار داشت که نماز یادآور یوم‌الدین است. در مسیر حرکت انبیا، شهدا و صالحان بودن یک ارزش است که مؤمنان در نماز این مطلب را از خدا می‌خواهند. با این عبارت که آن‌ها را در «صراط الذین أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» قرار دهد و تنفر خود را از ستمکاران و گمراهان با جمله «غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ» اعلام می‌کنند (نجف‌پور، ۱۳۹۷، ص ۶).

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «أَحَبُّ الْعِبَادِ إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ رَجُلٌ صَدَقَ فِي حَدِيثِهِ مُحَافِظٌ عَلَى صَلَاتِهِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۳۷۱)؛ محبوب‌ترین بنده نزد خدای عزوجل کسی است که راستگو و مراقب نمازش باشد. همچنین امام علی علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ أَصْلَحَ فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ اللَّهِ أَصْلَحَ اللَّهُ فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ النَّاسِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۹۶)؛ هرکس رابطه‌اش را با خدا اصلاح کند، خداوند رابطه او را با مردم اصلاح خواهد نمود. از نظر آیت‌الله جوادی آملی، نماز آن خاصیت را دارد که بین نمازگزار و خداوند رابطه ناگسستگی ایجاد کند. وصول به خدا و نیل به مقام قرب الهی یک راه طولانی است و پیمودن این راه طولانی مرکب می‌شود و بهترین و راهوارترین مرکب این سفر، نماز شب است (جوادی آملی، ۱۴۰۰، ص ۵۵).

با توجه به آنچه بیان شد نماز یکی از اصلی‌ترین عبادات در اسلام است که تأثیر عمیقی بر ارتباط انسان با خداوند دارد. وقتی انسان نماز می‌خواند، در واقع لحظاتی را برای یادآوری خداوند اختصاص می‌دهد. این یادآوری باعث می‌شود که فرد از دغدغه‌های روزمره دور شود و به آرامش برسد. نماز به انسان کمک می‌کند تا از اشتباهات خود توبه نموده و به سوی بهبود و رشد معنوی حرکت کند. به این ترتیب، نماز نه تنها یک عبادت، بلکه ابزاری برای تقویت ارتباط عمیق‌تر با خداوند و بهبود روحیه فردی نیز است.

۴-۳-۲- بازداري از گناه

آثار نماز در نگاشته‌های مختلف علمی به صورت گسترده بررسی و ثمرات و برکات زیادی برای آن برشمرده شده است. برای مثال می‌توان گفت «نماز یک نشانه خضوع جان در برابر جانان است، از طرفی برنامه بندگی و کتاب نیایش است. نماز، دل را باصفا، اندیشه را زائل، امید را افزون، جهت را خدایی و زندگی فرد را از گناه و زشتی پاک می‌سازد. نماز انسان را در برابر گناه بیمه می‌گرداند و زنگار گناه را از آئینه دل می‌زداید، جوانه‌های ملکات عالی انسان را در اعماق جان بشر می‌رویاند و اراده را قوی و قلب را پاک و تطهیر گردانده و روح را تطهیر می‌کند» (نجف‌پور، ۱۳۹۷، ص ۶).

آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر آیه «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ»؛ بر همه نمازها و به ویژه نماز میانه محافظت کنید و فروتنانه برای خدا قیام کنید (بقره: ۲۳۸) بیان می‌کند که مسلمانان باید نمازهای پنج‌گانه یومیه را از نظر کمی و کیفی پاس بدارند تا از آثار و برکات فراوان این فریضه بزرگ الهی برخوردار شوند. در مرحله حدوث، باید نماز را با آداب و شرایط آن انجام داد و در مرحله بقا هم آن را حفظ کرد؛ از این رو، باید از اعمالی که به اخلاص نماز آسیب می‌زند پرهیز نمود. همان گونه که نمازگزار نماز را پاس می‌دارد، نماز نیز مظهر حفظ خدای حفیظ است و نمازگزار را از زشتی‌ها و شهوات حفظ می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱۱، ص ۳۲۴). همچنین امام علی علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّهَا لَتَحُتَّ الذُّنُوبُ حَتَّ الْوَرَقِ وَ تَطْلُقُهَا إِطْلَاقَ الرَّبَقِ» (شریف رضی، ۱۳۷۹ق، خطبه ۱۹۷)؛ نماز گناهان را مثل برگ درختان می‌ریزد و گردن انسان را از ریسمان گناه آزاد می‌کند.

در نماز، فرد به ارزش‌های معنوی و اخلاقی خود بیشتر توجه می‌کند. احساس نزدیکی به خداوند و آگاهی از نظارت او بر اعمال، انگیزه‌ای قوی برای پرهیز از کارهای ناپسند ایجاد می‌کند. فردی که همواره با خداوند در ارتباط است و او را ناظر بر اعمال خود می‌داند، برای کسب هر چه بیشتر خصایص انسانی حرکت خواهد کرد. نماز نه تنها به افراد آرامش می‌دهد، بلکه به آنان کمک می‌کند از گناهان نیز دوری نمایند.

۴-۴- تأثیر عبادات دینی بر اخلاق اجتماعی

عبادت دینی به عنوان یک عمل معنوی و اجتماعی، تأثیر عمیقی بر اخلاق اجتماعی دارد. لازم به ذکر است که مصادیق زیادی از عبادات دینی وجود دارد که سوره بقره به آن‌ها پرداخته است و در روابط انسانی و اجتماعی تأثیرگذار هستند. از این مجموعه گسترده می‌توان به تأثیر عبادت در مراسم‌های جمعی مثل نماز

جمعه و جماعت و حج بر مدل سازی رفتار نام برد، یا به تأثیر عباداتی مثل روزه داری و انفاق با ترویج همدلی و... اشاره نمود. در ادامه به بررسی برخی از مهمترین موارد فضائل اخلاق اجتماعی به اندازه ضرورت اکتفا می شود که عبارت اند از:

۴-۱-۴- کاهش تنش ها

آیت الله جوادی آملی در تفسیر آیه «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ»؛ و یاری جوید از خدا به صبر و نماز، که نماز (با حضور قلب) امری بسیار بزرگ و دشوار است مگر بر خداپرستان فروتن (بقره: ۴۵)، می نویسد: «این آیه راه استعانت را نشان می دهد و می فرماید: از صبر و نماز کمک بجوید». سپس درباره شرط تحقق این استعانت می فرماید: «کسانی می توانند از نماز بهره گیرند یا اهل نماز و استعانت از آن باشند که از خاشعان شمرده شوند؛ یعنی اگر قلب شکسته و خاشع باشد می تواند از عالم غیب، امدادها را دریافت کند. به جا آوردن نماز همراه خضوع، خشوع، حضور قلب و رعایت همه شرایط و خصوصیت های آن در گرو صبر و پایداری است» (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۴، ص ۳۰).

امام علی علیه السلام می فرماید: «كُنْ بَطِيءَ الْغَضَبِ سَرِيعَ الْفَيْءِ مُحِبًّا لِقَبُولِ الْعُذْرِ» (خوانساری، ۱۳۶۰، ج ۴، ص ۶۰۷)؛ دیر خشم و زودگذشت باش و قبول عذر را دوست بدار. همچنین امام صادق علیه السلام می فرماید: «مَا مَنَعَ أَحَدَكُمْ إِذَا دَخَلَ عَلَيْهِ غَمٌّ مِنْ غَمُومِ الدُّنْيَا أَنْ يَتَوَضَّأَ فَيَدْخُلَ الْمَسْجِدَ فَيَرْكَعَ رَكَعَتَيْنِ يَدْعُو اللَّهَ فِيهِمَا أَمَا سَمِعْتَ اللَّهَ يَقُولُ «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۴۳)؛ چه عاملی مانع می شود یکی از شما را در وقتی که غم و اندوه دنیوی بر او وارد شد، برود وضو بگیرد و داخل مسجد شود و دو رکعت نماز بخواند و خداوند بزرگ را بخواند. مگر نشنیده اند که پروردگار می فرماید به وسیله صبر و نماز از خدا یاری بخواهید.

مجموعه عبادات به افراد یادآوری می کنند که باید به یکدیگر احترام بگذارند و در تعاملات خود اخلاق را رعایت کنند. این رفتارهای مثبت نه تنها در محیط های مذهبی، بلکه در زندگی روزمره نیز نمود پیدا می کند. فضایی که در هنگام عبادت ایجاد می شود، معمولاً آرامش بخش است و افراد را به گفت و گو و تفاهم دعوت می کند. این امر می تواند به بهبود روابط اجتماعی و ایجاد صلح و کاهش تنش در جامعه نیز کمک کند.

۴-۲-۴- ترویج وحدت و همدلی

با کمی دقت و توجه در آثار عبادات گروهی می توان به این نتیجه رسید که با مشارکت فعال در عبادات های گروهی موجود در جامعه، افراد می توانند احساس همدلی بیشتری نسبت به یکدیگر پیدا کنند. آیت الله جوادی آملی در تفسیر آیه «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَتْ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يَضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۲۶۱) می نویسد: «در این مجموعه، مؤمنان را به انفاق بی منت مال طیب در راه خدا به نیازمندی که در راه خدا فقیر شده اند، تشویق و پاداش بزرگ دنیا و آخرت چنین انفاقی را گوشزد می کند. در قرآن کریم، پاداش انفاق با تعابیر و مراتب مختلف یاد شده است.

گاهی به انفاق‌کننده وعده می‌دهد که بر اثر انفاق چیزی از مال او کاسته نمی‌شود و خدا جایگزینش را عنایت می‌کند و میزانش حداقل برابر خود آن و حداکثر آن شمارش‌ناشدنی است. مثل این انفاق، چون برداشتن آب از نهر جاری است که به محض برداشتن جایش پر می‌شود و خالی نمی‌ماند، برخلاف سنگی که از زمین کنده شود و جای آن گود بماند» (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ج ۱۲، ص ۲۱۲). در روایات نیز تأکید زیادی بر همدلی با مؤمنان شده است. برای نمونه امام علی علیه السلام می‌فرماید: «... وَ عَلَیْكُمْ بِالتَّوَّاضُّعِ وَ التَّبَاذُلِ، وَ اِیَّاكُمْ وَ التَّدَابُّرَ وَ التَّقَاطُعَ...» (شریف رضی، ۱۳۷۹ق، نامه ۴۷)؛ بر شما باد پیوند با یکدیگر و بخشش به یکدیگر و زنهار از پشت کردن به یکدیگر و بریدن از یکدیگر.

عبادت باعث تقویت پیوندهای اجتماعی و افزایش همبستگی در اجتماع می‌شود. وقتی افراد در کنار هم به عبادت می‌پردازند در جامعه احساس تعلق و امنیت پیدا می‌کنند. در واقع، عبادات مشترک مانند نماز جماعت یا مراسم مذهبی، فضایی را ایجاد می‌کند که در آن افراد می‌توانند احساسات مثبت خود را به اشتراک بگذارند و روابط خود را بیش از پیش تقویت نمایند.

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد تا میزان اثرگذاری آموزش عقاید دینی و عمل به عبادات در رشد و تکامل اخلاقیات انسانی از منظر آموزه‌های قرآنی و روایی اهل بیت علیهم السلام مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد. به همین دلیل، با مطالعه موردی نظرات آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم، مجموعه گزارش‌ها و آیات و روایاتی که در این زمینه وجود دارد، با روش تحلیل مضمون مورد تحلیل قرار گرفتند.

نتایج کلی این پژوهش که نشان‌دهنده اهمیت و تأثیر متقابل سه عنصر عقاید، عبادات و اخلاقیات در زندگی فردی و اجتماعی انسان‌هاست، به شرح ذیل است:

۱. مطالعه دقیق مباحث مطرح‌شده توسط آیت‌الله جوادی آملی با انتخاب‌گزینشی مباحث تفسیری ذیل سورة بقره در تفسیر تسنیم نشان داد که تعداد ۱۶۳ جمله و عبارت، شامل آیات قرآن و توضیحات ایشان به موضوع مورد بحث این مقاله مربوط بوده که در نتیجه مطالعه مکرر متن با رویکرد تحلیلی، در نهایت تعداد ۱۴ مضمون پایه از آن‌ها به دست آمد.

۲. دسته‌بندی‌های مشخص و منطقی صورت‌گرفته از مضامین پایه، نشان داد که مجموعه این مضامین را می‌توان ذیل دو مضمون سازمان‌دهنده «اعتقادات» و «عبادات» تقسیم کرد که هرکدام از آن‌ها با توجه به مباحث آیت‌الله جوادی آملی در دو حوزه «اخلاق فردی» و «اخلاق اجتماعی» طبقه‌بندی شده و در نهایت به چهار مقوله کلی در پژوهش تفکیک شدند.

۳. نتایج تحقیق نشان دادند که از منظر آموزه‌های قرآنی و روایی، آموزش اعتقادات دینی باعث رشد اخلاقیات فردی انسان به‌ویژه در حوزه مسئولیت‌پذیری، تأکید بر تأمل و خودآگاهی، ایجاد آرامش روحی و ترویج امانت‌داری خواهد شد. همچنین این آموزش‌ها زمینه‌ساز ترویج بخشش و گذشت، صلح و همزیستی

مسالمت‌آمیز و عدالت و انصاف در جامعه اسلامی شده است و اخلاقیات اجتماعی افراد را شکل می‌دهد. در عین حال بی‌مسئولیتی، خودفراموشی، اضطراب و خیانت نیز از جمله رذائل اخلاقی هستند که به‌خاطر عدم آموزش صحیح اعتقادات دینی در جامعه ایجاد می‌شود. به همین دلیل در دین مبین اسلام، آیات و روایات زیادی وجود دارد که با هدف آموزش صحیح اعتقادات دینی بر رشد اخلاقیات فردی و اجتماعی تأکید می‌کند؛ چراکه اگر کسی به دین یا اصولی پایبند نباشد، نمی‌تواند از نظر فردی و اجتماعی اخلاق کاملی داشته باشد. به عبارت دیگر، اعتقادات صحیح می‌توانند موجب شکل‌گیری هنجارهای اخلاقی مثبت در جامعه شوند.

۴. همچنین عمل به عبادات دینی نیز به‌عنوان ابزارهایی برای تقویت ارتباط فردی با خداوند و عامل بازدارندگی از گناه، به رشد اخلاق فردی انسان‌ها کمک کرده و باعث کاهش تنش‌های اجتماعی و ترویج وحدت و همدلی در عرصه اخلاق اجتماعی افراد خواهد شد. از نظر آیت‌الله جوادی آملی عبادت می‌تواند به فرد کمک کند تا به صفات نیکو نزدیک‌تر شود و از رذائل اخلاقی دوری کند؛ چراکه عبادات موجب آرامش روحی و تقویت ارتباط با خداوند می‌شوند و در نتیجه، رفتارهای اخلاقی مطلوب‌تری را در فرد ایجاد می‌کنند.

۵. نتیجه نهایی مقاله این است که برای دستیابی به کمال انسانی و زندگی معنادار، لازم است که آموزش اعتقادات و عمل به عبادات دینی به‌طور همزمان و جدی از سنین کودکی مورد توجه قرار گیرند تا در نهایت، رشد اخلاقی را برای انسان به ارمغان بیاورند. این سه عنصر در کنار یکدیگر، نه تنها به رشد فردی کمک می‌کنند، بلکه به ارتقاء فرهنگ اجتماعی و دینی جامعه نیز منجر می‌شوند. آیت‌الله جوادی آملی بر این باور است که تقویت اعتقادات دینی و انجام عبادات باید در اولویت قرار گیرد تا به بهبود رفتارهای اخلاقی و اجتماعی کمک کند و عدم توجه به هریک از این عناصر می‌تواند به انحرافات اخلاقی و کاهش کیفیت زندگی منجر شود.

فهرست منابع

قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). آمالی، ترجمه: محمد باقر کمره‌ای، تهران: کتابچی.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳. اخلاقی امیری، حسنعلی (۱۳۹۷). «نقش و تأثیر اخلاق بر اعتقادات و باورهای دینی از دیدگاه اسلام»، پژوهشنامه کلام، شماره ۹، صص ۳۷-۵۲، DOI: [10.22034/pke.2019.2387](https://doi.org/10.22034/pke.2019.2387).
۴. افلاطون، آریستوکلس (بی تا). دوره آثار افلاطون، ترجمه: محمد حسن لطفی و رضا کاویانی، تهران: سرای علم.
۵. امامی، محمدجعفر (۱۳۸۷). لغات در تفسیر نمونه، قم: نشر امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
۶. انصاری، مرتضی (۱۴۱۶ق). فرائد الاصول، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق: سید مهدی رجایی، قم: دار الکتاب الإسلامی.
۸. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸). تفسیر تسنیم، قم: مرکز نشر اسراء.
۹. جوادی آملی، عبدالله (۱۴۰۰). قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام، نرم افزار اسراء، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). مبادی اخلاق در قرآن، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۱. خدا بنده لو، مهدی (۱۳۹۶). تحلیل رابطه احکام عبادی با اخلاق و تربیت در قرآن، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه معارف اسلامی قم، دانشکده مطالعات اسلامی.
۱۲. خوانساری، جمال (۱۳۶۰). شرح غرر الحکم و درر الکلم، تهران: دانشگاه تهران.
۱۳. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
۱۴. زبیدی، محمد مرتضی (بی تا). تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار المكتبة الحیاء.
۱۵. شریف رضی، محمد بن حسین (۱۳۷۹ق). نهج البلاغه، تهران: دفتر نشر الکتاب.
۱۶. شعیری، تاج الدین محمد بن محمد (بی تا). جامع الأخبار (لشعیری)، نجف: مطبعة حیدریه.
۱۷. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۱). اسلام و اجتماع، تهران: جهان آرا.
۱۸. طبرسی، علی بن حسن بن فضل (۱۳۸۵ق). مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، کتابخانه حیدریه و ناشران دیگر.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). الأمالی، قم: دار الثقافة.
۲۰. عترت دوست، محمد؛ نصیری، امید؛ غیائی، هادی (۱۳۹۸). «شبکه مضامین عوامل ایجاد فقر در جامعه اسلامی از آیات قرآن و احادیث اهل بیت علیهم السلام»، مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۲۸، صص ۱۵۹-۱۸۷، DOI: [10.30497/quran.2019.2582](https://doi.org/10.30497/quran.2019.2582).
۲۱. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق). تفسیر العیاشی، تحقیق/ تصحیح: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: المطبعة العلمیة.
۲۲. فراهیدی، عبدالرحمن خلیل بن احمد (۱۴۰۸ق). العین، قم: مؤسسه دار الهجرة.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۲۴. گرامی، علی (۱۳۹۶). مقالاتی از اندیشه نامه انقلاب اسلامی، قم: سرای علم.

۲۵. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۲). فلسفه اخلاق، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
۲۶. مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). مجموعه آثار، تهران: صدرا.
۲۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
۲۸. ملکی راد، محمود (۱۴۰۱). «مصادق مجله‌شناسی اخلاق اجتماعی منتظران در تحکیم سرمایه اجتماعی»، مدیریت دانش اسلامی، شماره ۷، صص ۱۰۶-۱۲۶، DOI: [10.22081/jikm.2022.64505.1079](https://doi.org/10.22081/jikm.2022.64505.1079).
۲۹. نجف‌پور، فهیمه (۱۳۹۷). «آثار نماز در اخلاق فردی»، ویژه‌نامه همایش ملی نماز، تعالی فردی و اجتماعی، صص ۴۵۷-۴۸۳.
۳۰. وحیدی، علیرضا (۱۳۸۳). احکام و روح نماز، تهران: بوستان کتاب.
۳۱. ویلیام کی، فرانکا (۱۴۰۲). فلسفه اخلاق، ترجمه: هادی صادقی، تهران: طه.
32. Braun, V. & Clarke, V. (2006). "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2, Pp.77-101, DOI: [10.1191/1478088706qp063oa](https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa).

